

**Ukrajínistika:
minulost, přítomnost, budoucnost III**

**Україністика:
минуле, сучасне, майбутнє III**

Jazyk

Мова

Kolektivní monografie věnovaná 20. výročí zahájení výuky
ukrajinštiny jako studijního oboru na Filozofické fakultě
Masarykovy univerzity v Brně

Колективна монографія, присвячена 20-річчю україністики
на Філософському факультеті
Університету імені Масарика в Брно

Brno 2015

Recenzenti:

doc. PhDr. Aleš Brandner, CSc.

prof. Anatolij Zahnitko, DrSc., člen korespondent NAN Ukrajiny

prof. Mychajlo Najenko, DrSc.

prof. dr. hab. Halina Korbicz

prof. Nina Bernadska, DrSc.

Editoři:

doc. Halyna Myronova, CSc.

Mgr. Oxana Čmelíková (Gazdošová), Ph.D.

Mgr. Petr Kalina, Ph.D.

Mgr. Krystyna Kuznietsova

Mgr. Ihor Shysterov

ISBN 978-80-906183-1-2

George Y. Shevelov

Z oboru ukrajinské etymologie

Stať podává úvahy o etymologii ukrajinských slov *бабратися*, *баглаї*, *багнути*, *байда* ‚hýřil, zaháleč, povaleč‘, *баїда* ‚dřevěná bárka, pramice‘ *байдужий*. Zvláštní pozornost je věnována jazykovému úzu kozáků a bursáků, který pravděpodobně přispěl k jejich šíření. Text je uveřejněn na základě strojopisu uloženého v archivu George Y. Shevelova (1908–2002) při Kolumbijské univerzitě v New Yorku.

Klíčová slova: ukrajinština, etymologie, slovanské jazyky, turkotatarské jazyky, baltské jazyky, slang.

Slovanské etymologie mají mnoho společného. V jednotlivých slovanských jazycích mají však také zajímavé zvláštnosti a některé specifické problémy, způsobené rozdíly mezi sociálními a politickými dějinami dotyčných slovanských národů. Tyto rozdíly jsou velmi patrné v češtině a ukrajinštině. První z těchto jazyků se vyvinul v rámci středoevropského systému, zatímco druhý byl vystaven nejen vlivům ze západu, hlavně češtiny a polštiny, ale i stykům a konfliktům s původně kočovnými turkotatarskými národy. Mezi šestnáctým a osmnáctým stoletím vidíme v ukrajinštině příliv nových slov, hlavně díky dvěma zvláštním skupinám: kozákům a bursákům. Kozáci se naučili hodně od Turkotatarů, pokud se týče vojenských věcí (válečné taktiky) a sociálního zřízení, a proto si vypůjčili termíny z těchto řečí. Jinak jejich řeč byla, jak je tomu obvykle v armádách, určitým slangem, který si však získal určitou úctu a přitažlivost díky vojenským tažením a vítězstvím kozáků a také díky roli, kterou hráli ve společenském životě národa. Z těchto důvodů byly také přijaty mnohé význačné rysy tohoto slangu jinými společenskými skupinami, počítaje v to i bursáky, intelektuály tohoto období. Ukrajinská literatura osmnáctého století, která vznikla hlavně díky bursákům, používala tento slang z velké části a přidala k němu mnohé nové výrazy. Když byl v devatenáctém století utvořen jednotný literární jazyk pod vlivem romantismu, tento slang byl jedinou živou literární tradicí (kromě národopisu). Nový jednotný jazyk přejal značný počet těchto slangových výrazů, včetně kombinací slov, zkomolenin a zvláštního humoru. Je to fascinující, ale obtížný úkol pro etymologa rozluštit nánosy těchto „slovních říček“, jejichž původní vztah, motivace, a odstíny byly už dávno zapomenuty. (Podrobnější informace v [17, s. 872]).

Několik etymologických návrhů o některých ukrajinských slovech, nejistých a pokusných, je obsaženo v tomto článku nejen kvůli nim samým, ale také aby osvětlily tyto aspekty ukrajinské etymologie. Zdá se, že toto je vhodná příležitost předložit je profesoru Kopečnému, který pracoval tolik a tak úspěšně v oboru české a všeobecné slovanské etymologie.

Základní inspirací k těmto poznámkám bylo vydání prvních svazků etymologického slovníku ukrajinštiny od J. Rudnyc'kého [15]. Je to pionýrské dílo v oboru ukrajinské etymologie a je to ovšem jen začátek. Jeho řešení jsou často problematická a nebo přímo nepřijatelná, ale přesto tento slovník obsahuje bohatá data a je dobrým základem pro diskusi.

1. **Babratysja**, válet se v blátě, umazat se¹, také dial. záp. ukr.¹ *babraty* ‚umazat‘. Podle Rudnyc'kého „z PS **babrati* (téhož významu), – dvojitá interj. *br!...: *ba-bra-ti*, znechutit se nad pošpiněním¹ → ‚pošpinití“ [15, s. 46]. Toto je nepřijatelné z hlediska sémantického a nemožné foneticky. V ukrajinštině psl. dvojitě **br-br-(ati)* by dalo **borbraty*, a následkem disimilace polohlásek v 16.–17. století by mělo být **bolbraty* nebo **borblaty*² (č. *brblati* lze odvodit z takového psl. tvaru podobným způsobem; s. bĕbljati ‚mumlati‘ nepatří sem, ačkoliv Brückner je sem zařadil [2, s. 395]). Z hlediska zeměpisného je toto slovo typicky česko-polsko-ukrajinské, také slovenské. Jeho praslovanský původ je spíše nejasný. Ve většině případů taková slova jsou českého původu a rozšířila se na východ (*babraty*, bez zvratného *se*, lemkovské, popsané Hrinčenkem [37, s. 15], je pravděpodobně ze slovenštiny), ale to je typické především pro „Kulturwörter“; český původ by nevysvětlil začáteční *ba-*. Původ slova je tedy spíše polský. Pravá polská varianta se zdá být *paprac* [7, s. 33]: 1) **pur-pr-(ati)* → 2) **parpr-(ati)*, a disimilací, 3) *paprac*. Toto slovo (bez zdvojení) se vyskytuje ve slovanských řečech mimo osu Praha–Krákov–Kyjev: s. *přpa* ‚kozí trus‘, *přpor* ‚tření ryb‘, mak. *prpela* ‚válet se v prachu‘ (srovnej také lit. *puřpti* ‚otěcí‘, lot. *puřpuļi* ‚nosní sliznice‘ [3, s. 673]). Vzdálená příbuznost, jen pokud se kořene týká a na jiném stupni ablautu a s odlišným příznakem, existuje v jiných slovanských i neslovanských jazycích [viz 13, s. 823].

Toto slovo je nejen původem citoslovce, ale také časem „interjekcionované“ tím, že zdvojilo kořen, a tím, že změnilo oboje neznělé *p-* procesem, který je opak toho, co Holub a Kopečný nazývají neutralizací [5, s. 47].

2. **Bahlají** a 3. **bahnúty**, toužiti po něčem¹. První slovo se používá ve frázi *napály bahlají* ‚zlenošil‘, srov. bělr. *bahláj* ‚lenoch; rouhač‘ [24, s. v.]. R. dial. *bahláj* [-γ-] ‚nemotora, povalec‘ [36, s. 33] se vyskytuje jen kolem Kurska a na Doně a bezpochyby je vypůjčené z ukrajinštiny. Podle Rudnyc'kého toto slovo je „nejasného původu, snad příbuzné s *vybahlyvyj*“ [15, s. 48]. Tato domněnka nemůže být odů-

¹ Zkratky jsou používány stejným způsobem jako u J. Holuba a F. Kopečného [5, s. 54–58]. Dodatečně: blr. – běloruština, dial. – dialektický, kir. – kirgizština, mak. – makedonština, turkm. – turkmenština.

² Srov. ukr. *halaburda* ‚nepořádek, nesnáze‘ ← p. *halaburda* ~ *haraburda* ← č. *haraburdí*; ukr. *sriblo* ‚stříbro‘ ← *sreb(b)ro*; ukr. *lycar* ← *rycerz* ‚kníže, rytíř‘, etc.

vodněná sémanticky a je také nepřipustná z hlediska zeměpisného: *vybáhlyvyj* ‚rozmaryný‘ a také jiná slova s kořenem *bah-* (např. *bahnuty* ‚dychtiti‘) se vyskytují jen ve východočeských dialektech (moravsko-slováckých, hanáckých [srov. 11, s. 28]), východopolských dial. (okolí Łomży [srov. 10, s. 267] a zvláště v ukrajinských dialektech, především západoukrajinských (Hrinčenko: Podolí [37, s. 18]). Machek [11, s. 28] považuje tvary s *bah-* za novotvary, aby tak dokázal jejich etymologickou souvislost s lit. *gobētis* ‚býti chtivý‘, ale to je nepravděpodobné vzhledem k velkému počtu slov s tímto kořenem v ukrajinštině. Spíše se to zdá být jeden z případů, kdy ukrajinština zachovala praslovanský tvar kořene, který zmizel v jiných slovanských řečech (v tomto případě s výjimkou běloruštiny, polštiny a českých dialektů; srov. Kopečného úvahy o rekonstrukci psl. tvarů z jednoho slovanského jazyka [9, s. 462]. Druhá variace tohoto kořene, *baz-*, se vyskytuje hojněji: r., v mnohých dialektech od Kurska do Archandělska a od Smolenska do Kazaně, blr. *bažac*‘ [24, s. v.], p. dial. *bažyc się*, č. *bažiti*, ale v každém případě je nejrozšířenější a nejvíce „živý“ v ukrajinštině. Nejpravděpodobnější etymologie tohoto kořene byla navržena E. Bernekerem (stněm. *bahhan* ‚péci‘, etc.) [1, s. 38].

Pokud se týká výše uvedeného *bahlají*, veškerá sémantická souvislost s *bahnuty* je vyloučená: zeměpisné rozšíření tohoto slova je nápadně odlišné a spíše naznačuje původ od nějakého „stepního“ slova. Filin je odvozuje z „turkotatarského *bağlamak* – ‚svjazovat‘“ [36, s. 33]; bližší tvar je tur. *bağlı* ‚svázaný, zavislý‘. Srov. sémantickou souvislost podle (kir.) *bağlan* ‚velký, silný člověk‘ [14, s. 1458], v Codex Cumanicus *bayla* ‚svázat, zavázat‘ a *baχtli* ‚šťastný, blažený‘ [4, s. 47–48]. Mohl by tedy nečekaný význam běloruského slova ‚rouhač‘ být odvozen od *bağli* ‚věrný, oddaný, zaslibený‘, jak je to doloženo v turečtině: zbožný mohamedán, tj. rouhač vzhledem ke křesťanství?

4. **Bajda**₁ ‚hýřil, zaháleč, povaleč‘; *bajdyky byty* ‚zahálet, nic nedělat‘, *bajdur* ‚světák‘. Podle Rudnyčkého je toto slovo „z *ba-j-*, viz *bajaty*, s příponami *-bda*, *-ikv*, *-urō*“ [15, s. 53]. Sadnik a Aitzetmüller souhlasí [16, s. 117]. Je velmi těžké přijmout toto vysvětlení z důvodů historických, sémantických a odvozovacích. V tomto významu se toto slovo vyskytuje především v ukrajinštině. Běloruština má *bájdy bic*‘, ruské dialekty *bájdy-bit*‘, *bájdat*‘ podle Dala [27, s. 34; srov. také 36, s. 54]. Jihoruské nebo běloruské dialekty, zvláště z okolí Kurska, si vypůjčují z ukrajinštiny. Soudě podle lidové písně o popravě Dm. Vyšnevec‘kého, vůdce kozáků, v Istanbulu roku 1563, toto slovo existovalo v ukrajinštině v 16. nebo 17. století. Vyšnevec‘kyj, ztělesnění kozáckého ideálu bezstarostného a mrhavého vojenského hrdiny, se objevuje v této písni pod přezdívkou *Bajda* ‚kamarád; odvážlivec‘ [33, s. 1–2]. V té době slovo *baj(aty)* jako termín pro ‚mluviti‘ bylo již vymřelé v ukrajinštině, kromě odvozeného substantiva *bájka* ‚povídka‘, později ‚vymyšlená historka, lež‘. Byla to v podstatě stejná situace jako v 19. století, jak nám ji popsal Hrinčenko: *bajaty* ‚mluviti‘ se vyskytuje jen v nejzápadnějších ukrajinských dialektech, zatímco ve střední ukrajinštině se vyskytuje jen v několika frázích (*bajaty bajky*) a znamená ‚vyprávění o něčem neskutečném‘ [37, s. 35].

Pokud se tento kořen používal v 16. a 17. století, bylo to jen v derogativním slova smyslu (viz *bajka* a *bajaty* v Tymčenkově slovníku [29, s. 50–51, 65]), zatímco *bajda/Bajda* jasně oceňuje kladně kozáckou statečnost a kamarádství. Tato dvě slova jsou odlišná i z hlediska sociálního: *bajaty*, pokud se užívalo, bylo spisovné, zatímco *bajda* byl slangový výraz.

Sémanticky lze těžko vysvětlit přechod od významu ‚plané mluvení‘ k ‚hýřil‘. Na konec musíme podotknouti, že přípona *-d-* (nebo *-bd-*) se obvykle nepoužívá v osobních jménech, ale spíše v abstraktních pojmech: např. r. *pravda*, *vražda*, etc. [srov. 23, s. 602]; odtud také p. *bajda* ‚bombastická řeč, humbuk‘, které jen zdánlivě souvisí s ukr. *bajda*. V českých tvarech typu *Janda*, *obejda*, *Anda* [5, s. 453] se sotva jedná o původní příponu, ale spíše o morfologickou součástku zkomolených kořenů, jako *obe-jd-a* → *obej-d-a*, typický zjev ve slangu a slangových neologismech [viz 21, s. 156]. Ale i v těchto případech se obvykle používá v souvislosti s jmennými a ne slovesnými kmeny, např. r. *dýlda* ‚veliký, neohrabaný člověk‘ od *dyl*, *poleno*³.

Ukr. *bajda* ve výše uvedeném slova smyslu jasně patří do kozáckého slovníku, a pokud chceme najít jeho kořen, musíme jej hledat mezi typickými prameny tohoto slovníku. Turkotatarské jazyky byly jedním z nejtýpčtějších dodavatelů nových slov. Jeden takový možný doklad je základní slovo pro ukr. *bajda*, totiž *payda* ‚užitek, prospěch, zájem‘ a odtud odvozené *paydas* ‚účastník‘ [14, s. 1123–1124], skryté za znělým *b-* v ukrajinštině. Sémantický vývoj dobře souhlasí s kozáckou společenskou organizací a mentalitou: ‚účastník‘ (při loupení) → ‚kamarád‘ → ‚dobrý, ideální kozák‘, a je do určité míry totožný s vývojem českého slova *tovaryš*: ‚přejetí k tur. *tovar* ‚zboží‘... Vl. ‚spoluvýrobce, spoludělník‘“ [5, s. 388]. Žadné slovo nemá tak zajímavou historii jako *bájda* v ukrajinštině, ale některé evropské národy si vypůjčily jiná slova z téhož kořene: s. dial. *pàjdáš* ‚kamarád‘ [viz také 19, s. 593], maď. *pajtas*, případně i mak. *pajduška*, bulh. *pajd-úška* ‚divoký tanec v kole‘ (u S. Mladenova odvozenina z *pa-* ‚po‘ + *ida* ‚chodit‘, která neuspokojila jeho samého, a proto ji ukončil otazníkem [31, s. 408]).

Problém změny neznělého *p-* ve znělé *b-* zůstává nerozřešený. Stalo se to už v některém turkotatarském jazyce nebo dialektu? Srov. např. kořen slova *bay* ‚bohatý‘: *payi* ~ *bayi* [14, s. 1140, 1468]. Ale nevím o žádných slovech odvozených z *payda*, která začínají na *b-*. Méně pravděpodobná je změna neznělých počátečních souhlásek ve znělé před samohláskou v ukrajinštině a v ukrajinštině po vypůjčení slov odjinud, ale přesto se takové příklady vyskytují. Hrabec poukazuje na slova na území Huculska v tomto směru, např. *Domacz* ← *Tomasz*, *bas'kunnyj* ← *paskudnyj*, etc. [6, s. 170]. Srov. paralelní tvary *gylá* ~ *kylá*, *gáva* ~ *káv(k)a*, etc. [32, s. 203]. Ale bohužel naše znalost, pokud se týče rozsahu, podmínek a chronologie těchto změn, téměř neexistuje. Nevyskytují se hojně, ale my se musíme omezit jen na poznámku, že je nesmíme vyloučit z úvah.

³ O pojmu „Argot-Suffix“ a *-n-* jako jedné z těchto přípon viz [21, s. 150–152, 162].

Tato navržená etymologie má však, kromě problému změny neznělých souhlásek ve znělé, další slabé stránky. Spíše bychom očekávali tvary, které končí na -s (jako v tur. *paydas*) a s koncovým přízvukem. Folkloristé všeobecně předpokládají souvislost mezi slovem *bajda* v lidové písni a (kozákem) D. Vyšneveč'kým; ale bylo to někdy bezpochyby dokázáno?

I jiné možnosti si zaslouží naši pozornost. Menges poukazuje na tur. *bajydžy* (sic) ‚kouzelník‘ [12, s. 17]. Z hlediska sémantického toto výborně souhlasí s typem Bajdy, vzdorného kozáka, který byl pověšen v Istanbulu za žebro a zatímco umíral během dvou dní, zastřelil v této pozici „cara“, „carycju“ a jejich dceru [33, s. 2]. Kozáci ze Záporoží byli často považováni za kouzelníky kvůli jejich vojenským akcím [srov. 8, s. 792–793 (s. v. *báj*)].

Můžeme uvažovat ještě o jiném možném zdroji: neměli bychom podceňovat silnou roli běloruštiny, kterou hrála ve střední ukrajinštině všeobecně, obzvlášť v kozáckém „argotu“. Nedávno jsem poukázal na to, jak rodinná jména končící na -*kevyč* (typu *Petkevyč*) vznikla v Bělorusí a stěhovala se na jih podél Dněpru [18, s. 309]. Dávno předtím O. Kurylo dokázala rozšíření ojedinelých tvarů s akáním (typu *bahatyj*) z běloruštiny do ukrajinštiny až k tehdejší polsko-litevské hranici v území etnograficky ukrajinském [30]. Tato běloruská tendence dala vznik některým vypůjčeným slovům z litevštiny (viz nedávný přehled našich znalostí o tomto problému od A. Nepokupného [34]).

Měli bychom zjistit, zdali *bájda* nepochází z lit. *baidas* ‚bubák, strašák‘ ~ *baida* ‚strach‘ se stejným kořenem jako slovanské (č.) *běs* [3, s. 29]. Z hlediska fonetického, sémantického a přízvukového je tato souvislost téměř ideální (změna významu slova ‚čert‘ na ‚čertův chlapík‘ je běžná, viz anglické ‚devil‘ → ‚daredevil‘). Jediná věc, která nám chybí, je zeměpisná souvislost, nejsou mi známa žádná jiná slova v běloruštině v tomto smyslu kromě výrazu *bájdy bic*. Víme však málo o slovníku střední běloruštiny⁴.

5. *Bájda*₂ ‚dřevěná bárka, pramice‘ nelze spojit s předcházejícím slovem. Liší se nejen smyslem, ale i z hlediska zeměpisného a sociálního. V tomto tvaru je doloženo v běloruštině [24, s. v.], a před r. 1679 v ukrajinské kronice Samovidce (Tymčenko cituje „... pod Kijevom most na bajdax urobлено шыроkyj“ a překládá *bajda* jako ‚pilota, kůl‘ [29, s. 50]). Pravděpodobnější je, že kronika se zde zmiňuje o dočasném pontonovém mostě, a jestliže tento dohad je správný, pak *bajda* zde znamená jako jinde ‚bárka‘.

Toto slovo se vyskytuje častěji ve tvaru *bajdak*, jak je doloženo už v r. 1570 ve Pskovské kronice [39, s. 7], v běloruštině, ve střední ukrajinštině (17. a 18. století)

⁴ Rodinné jméno *Bajdebúra* [15, s. 53] se musí odlišovat od *bajda* turkotatarského původu (ledaže by *bajda* bylo utvořeno z *Bajdebura*, což není pravděpodobné). Morfologická struktura *Bajdebury* nemůže být ani slovanská, ani turkotatarská, ale může být původem z německé složeniny, zřejmě velmi zkomolené, jako na př. v ukr. dial. *barabolja*, *mandebúrka* ‚bambor‘ ← *Brandenburg*. Na druhé straně, v případě, že *bajda* je litevského původu, jedná se zde o spojitost mezi těmito dvěma slovy.

a v moderní ukrajinštině. Šanského návrh [40, s. 12], aby se odvozovalo *bajda*, 'člun' od tureckého *badya* (*бадя*), 'dřevěná nebo skleněná nádoba' metatezí *dj* je lákavý, ale ne bez potíží z hlediska fonetického, sémantického a zeměpisného. Následkem takové metateze bychom spíše očekávali palatalizované *d*: **bajd'a*. Já bych se spíše klonil k názoru, že *j* bylo ztraceno (stejným způsobem jako ve slovech typu *ščastbje* → ukr. *ščast'a*), a potom bych předpokládal palatalizaci *d'* vsunutím *j* před něj a současnou dispalatalizací *d'*: *badya* → **bad'a* → *bajda*, jako ve střední polštině *bajtko* ← *bat'ko* [20, s. 288–289] nebo blr. dial. (Hluský rajon, Mohylevská oblast) *bajč* ← *bac* [41, s. 38]. V typických případech se však tyto změny dějí před souhláskami.

Je možné lépe doložit sémanticky vývoj typu 'člun' → 'nádoba', než obráceně⁵. Tento by byl spíše spojen s pejorativním odstínem významu, a to úplně postrádáme u typu *bajda* ~ *bajdak*.

Z hlediska zeměpisného je nemožné připustit dva totožné a vzájemně nezávislé vývoje fonetické a sémantické v ukrajinštině a ruštině. Jedná se tedy o ukrajinskou výpůjčku v ruštině, která se rozšířila podél Dněpru na sever a na východ, anebo o ruské slovo v ukrajinštině? Velmi omezené užívání *bad(d)ja* v ukrajinštině odporuje první tezi [srov. 16, s. 105]. Druhá možnost předpokládá vypůjčení ruských slov do ukrajinštiny na začátku 17. století, a to odporuje dějinným souvislostem.

Kdyby tyto těžkosti už byly vyřešené, Šanského etymologické vysvětlení by nás vysvobodilo, pokud se týče původu slova *bajda* ~ *bajdak*, 'člun': doposud všichni souhlasí, že toto slovo je orientálního (turkotatarského) původu, až na to, že nemůžeme najít žádný turkotatarský pravzor [např., 22, s. 40; 15, s. 53].

6. *Bajdúžyj*, 'hospesný, nonchalant' je vysvětleno frází Vasmerem (z ukr., p. *baj dužo* 'rede viel', 'mluv hodně'⁶ [22, s. 41]) a Rudnyc'kým (z ukr. *ba + j + duže*, 'tak hodně dobře' [15, s. 54]). Oba návrhy se zdají být spíše lidovou etymologií. Náhlé objevení tohoto slova je záhadné. Podle Tymčenska se nevyskytuje ve střední ukrajinštině, tj. až do konce 18. století. Ale potom se náhle vyskytuje hojně: můžeme je nalézt prakticky ve všech ukrajinských slovnících z té doby (podává je např. Pavlov's'kyj: *bajduže* [35, s. 25]; také Bilec'kyj-Nosenko ve svém slovníku, dokončeném v roce 1843, vydaném v Kyjevě v roce 1966: *bájduž* ~ *bajdužé* [25, s. 49]); Kotljarev's'kyj použil toto slovo čtyřikrát ve své *Aeneidě*, jak je zaznamenáno v indexu slov, sestaveném V. Vaščenkem, F. Medvedevem a P. Petrovou [26, s. 10].

⁵ Tak je tomu v případě tureckého slova *şajka*, 'člun' → ukr. *čajka*, téhož významu, vs. r. *šajka*, 'malý škopek'. – Prof. O. Pritsak mě upozornil na etymologii, navrženou N. Dmitrievem [28, s. 493], ale také spíše nejistou: [*bajdak*, 'člun' ← turkm. *bajdaq*, 'vlajka', všeobecně turkotat. *bajraq*, 'prapor, vlajka (na loď)'. – Můj dodatek, S. V.]. Používám této příležitosti, abych mu poděkoval, že četl tento článek a upozornil mě na některé chyby v údajích turkotatarských.

⁶ To znamená prakticky – z polštiny. V ukrajinštině *duže* znamená 'velmi', ne 'hodně'.

Podle údajů Hrinčenkových se toto slovo vyskytuje typicky (z hlediska zeměpisného) v okolí Poltavy, Kyjeva a Černihova [37, s. 20–21] a je neznámé v západní ukrajinštině (která používá *obojátnyj* podle p. vzoru *obojětnyj*). Na tomto území je možný vliv „kozáckých a bursáckých“ slangů; náhlé vynoření tohoto slova ke konci 18. století v literatuře a ve slovnících také poukazuje na tento zdroj: slovo doposud „nespisovné“ v literatuře se náhle úspěšně rozšířilo.

Velmi málo je nám známo o slangu 18. století. To, co víme, spíše naznačuje směle sémantické změny, podivnou lidovou etymologií, ale jasně ne ve slovech vytvořených z frází. Stálo by za to zjistit, zdali *bajdúžyj* není lidově etymologická zkomolenina nějakého turkismu. Mohla by zde být souvislost z *bájda*₁? Ideální kozáci byli přece známí jako „tough guys“ a ti mají být nonšalantní a vzdorní, pokud se týká nebezpečí a nepřátel. Bylo by příliš odvážné navrhnout možnou souvislost s tur. slovem *bağdas* ‚sedět se zkříženýma nohama‘, což je typická pozice kozáka, který opovrhuje bohatstvím a rozkošemi života, tak jak to bylo znázorněno na mnoha populárních obrazech „Kozáka Mamaje“? Dejme tomu, že *bağdas* se smísilo s *bajda*, a potom prostřednictvím lidové etymologie byl k tomu přidán místní kořen *duž-*: *bajduž*? Anebo, v souvislosti s *bajda*, můžeme předpokládat, že pochází z *bayici*, tak jak to předpokládá výše uvedená Mengesova teorie? Je to jen věc náhody, že toto slovo se objevuje ve svém raném tvaru jako *bajdúž* (viz výše uvedené) anebo jako příslovce *bajduže*, které má neustálený přízvuk (Kotljarev's'kyj je zaznamenává dvakrát jako *bájduže* a dvakrát jako *bajdužé*, Ševčenko také kolísá, [viz 38, s. 15]. Zdá se, že adjektivum bylo odvozené z příslovce, a to později, a proto nacházíme paralelní tvary *bajdúžnyj* (H. Barvinok) a *bajdúžlyvyj* (H. Barvinok, Marko Vovčok) [37, s. 21]. *Bajduž* je nejbližší tvar k **bajdas* a sotva se dá předpokládat, že bylo odvozené z fráze.

Na správnosti této etymologie nemůžeme trvat: je založená na dohadech a mnohé hypotetické spojující články nám chybí v dokladech; kromě toho, frázová etymologie nemůže být ihned zavržena. Toto je jen pozvání k dalšímu zkoumání.

Toto hodnocení se dá aplikovat v menším měřítku na všechny etymologie, o kterých jsme se zmínili v tomto článku. Žádná z nich není definitivní. Je dobře známo, že spolehlivost etymologie se dokazuje zjištěním co největšího počtu vývojových paralel. Slova, která jsme tu diskutovali, by mohla být spíše definovaná jako individuální, libovolné výtvořky. Z tohoto stanoviska hraničí s literárními projevy jako přísloví, hádanky, rýmované fráze, a proto se nedají z velké části generalizovat. Tyto etymologie nemohou nebýt unikátní, alespoň pokud se týče našeho přítomného stavu výzkumu, protože postup, jak byla tato slova vytvořena, byl anebo se zdá být unikátní.

Cílem této úvahy bylo spíše shrnout jiné možnosti a uvažovat o jiných možnostech. Doufáme, že když víc ukrajinských slov tohoto typu bude analyzováno tímto způsobem, vynoří se určité možnosti generalizování v souhlasu

se zvláštnostmi ukrajinské etymologie, tak jak jsou popsány na začátku tohoto článku.

Columbia University
V březnu 1969

P. S. Autor používá této příležitosti, aby poděkoval Mrs. Beatrice M. Noscové za pomoc při přípravě českého textu tohoto článku.

Seznam literatury

1. BERNEKER, E.: *Slavisches Etymologisches Wörterbuch, Bd. I.* Winter, Heidelberg 1908.
2. BRÜCKNER, A.: *Słownik etymologiczny języka polskiego.* Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1927.
3. FRAENKEL, E.: *Litauisches Etymologisches Wörterbuch, Bde. I–II.* Winter, Heidelberg; Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1962.
4. GRØNBECH, K.: *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.* Munksgaard, Kopenhagen 1942.
5. HOLUB, J.; KOPEČNÝ, F.: *Etymologický slovník jazyka českého.* Státní nakladatelství učebnic, Praha 1952.
6. HRABEC, S.: *Nazwy geograficzne Huculszczyzny.* Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1950.
7. KARŁOWICZ, J.: *Słownik gwar polskich, t. 4.* Nakładem Akademii Umiejętności, Kraków 1906.
8. KNIEZSA, I.: *A magyar nyelv szláv jövevényeszavai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
9. KOPEČNÝ, F.: *K novým etymologickým slovníkům.* Slavia. Časopis pro slovan-skou filologii, XXXIII, 1964, seš. 3, s. 457–466.
10. LUBICZ, R.: *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego.* Prace Filologiczne, IV, 1892, z. I, s. 173–279.
11. MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.* Nakladatelství Československé akademie věd. Praha 1957.
12. MENGES, K. H.: *The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos The Igor' Tale.* The Linguistic Circle of New York, New York 1951.
13. POKORNÝ, J.: *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, I. Bd.* Francke Verlag, Bern & München 1959.
14. RADLOFF, W.: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Опыт словаря тюркских наречий), Bd. IV.* Mouton & Co., 's-Gravenhage 1960.
15. RUDNYČ'KYJ, J. B.: *An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language, parts 1–5.* Ukrainian Free Academy of Sciences – UVAN, Inc., Winnipeg 1966.

16. SADNIK, L.; AITZETMÜLLER, R.: *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen, Bd. I*. Harrassowitz, Wiesbaden, 1963.
17. SHEVELOV, G. Y.: [Rev.] *An etymological dictionary of the Ukrainian language. By J. B. Rudnyc'kyj. Parts 1–5, Second revised edition, Pp. 480; Part 6, Pp. 481–576. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences – UVAN, Inc., 1966, 1967. Language, 44, 1968, no. 4, p. 856–875.*
18. SHEVELOV, G. Y.: *Nazwiska słowiańskie na -kevič*. In: *Symbolae philologicae in honorem Witoldi Taszycki. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich & Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk*. Wrocław, etc., 1968, s. 303–314.
19. SKALJIĆ, A.: *Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine 2*. Institut za poučavanje folklor, Sarajevo 1957.
20. *Słownik polszczyzny XVI wieku, t. I*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich & Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, etc. 1966.
21. ŠEREC, J.: *Ukrainisches vantaž „Ladung, Frachtgut, Last“ und das Problem der „Argot-Suffixe“*. Zeitschrift für slavische Philologie, XXIII, 1955, Ht. 1, S. 146–167.
22. VASMER, M.: *Russisches etymologisches Wörterbuch, Bd. 1*. Winter, Heidelberg 1953.
23. VONDRÁK, W.: *Vergleichende Slavische Grammatik. Bd. I: Lautlehre und Stammbildungslehre*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1924.
24. БАЙКОЎ, М.; НЕКРАШЭВІЧ, С.: *Беларуска-расійскі слоўнік*. Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, Менск 1925.
25. БІЛЕЦЬКИЙ-НОСЕНКО, П.: *Словник української мови*. Наукова думка, Київ 1966.
26. ВАЩЕНКО, В.; МЕДВЕДЕВ, Ф.; ПЕТРОВА, П.: *Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського. Показчик слововживання*. Видавництво Харківського державного університету, Харків 1955.
27. ДАЛЬ, В.: *Толковый словарь живого великорусского языка, ч. 1*. Издание общества любителей Российской словесности, Москва 1863.
28. ДМИТРИЕВ, Н.: *Строй тюркских языков*. Издательство восточной литературы, Москва 1962.
29. *Історичний словник українського язика, т. I*. Державне Видавництво України, Харків & Київ 1930.
30. КУРИЛЮ, О.: *До питання про українські форми з ненаголошеним а на місці етимологічного о (багатий, гарячий та ін.)*. Збірник Історично-філологічного відділу УАН 76, 1928, ч. II: Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності, т. 2, с. 139–149.
31. МЛАДЕНОВ, С.: *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. Книгоиздателство Христо Г. Данов – О. О. Д-во, София 1941.
32. НАКОНЕЧНИЙ, М.: *Фонетика*. In: *Курс сучасної української літературної мови, т. I*. Радянська школа, Київ 1951, с. 126–287.

33. *Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собрание, составленное профессором русского языка и словесности в Львовском университете, Я. Ф. Головацким и изданное О. М. Бодянским. Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских, 1863, кн. 3, с. 1–130 [6-а паг.]*.
34. НЕПОКУПНИЙ, А.: *Українсько-балтійські студії. Мовознавство, 1968, № 6, с. 33–42.*
35. ПАВЛОВСКИЙ, А.: *Грамматика малороссийского наречия. Санкт-Петербург, 1818.*
36. *Словарь русских народных говоров, вып. 2. Наука, Москва & Ленинград 1966.*
37. *Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Кієвская Старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко, т. I. Київ 1907.*
38. *Словник мови Шевченка, т. I. Наукова думка, Київ 1964.*
39. СРЕЗНЕВСКИЙ, И.: *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Дополнения. Санкт-Петербург 1912.*
40. ШАНСКИЙ, Н.: *Этимологический словарь русского языка, т. I, вып. 2. Издательство Московского университета, Москва 1965.*
41. ЯНКОЎСКІ, Ф.: *Дыялектны слоўнік, вып. 1. Навука і тэхніка, Мінск 1959.*

From the Domain of Ukrainian Etymology

George Y. Shevelov

The article offers some remarks on the etymology of the Ukrainian words *бабратися*, *баглаї*, *багнути*, *байда* ‘rake, sluggard’, *байда* ‘dugout’, *байдужий*. Special attention is given to the cossacks’ and students’ language usage, probably instrumental in their spreading. The publication is based on a typescript kept in George Y. Shevelov’s (1908–2002) archive at Columbia University (New York).

Key words: Ukrainian, etymology, Slavonic languages, Turkic languages, Baltic languages, slang.

Из области украинской этимологии

Юрий Шевелёв

В статье предложены замечания относительно этимологии украинских слов *бабратися*, *баглаї*, *багнути*, *байда* ‘повеса, лентяй’, *байда* ‘долблѣнка’, *байдужий*. Особенное внимание уделено языковому узусу казаков и бурсаков как вероятному инструменту их распространения. Текст публикуется по машинописи, хранящейся в архиве Юрия Шевелёва (1908–2002) при Колумбийском университете (Нью-Йорк). **Ключевые слова:** украинский язык, этимология, славянские языки, тюркские языки, балтийские языки, арго.

порівняльні студії слов'янських мов

E-mail: maria.cizmarova@unipo.sk, тел.: +421517570812

58. **Шевельов Юрій** (1908–2002), викладач української мови в Українському комуністичному інституті журналістики (1933–1941), захист канд. дисертації – 1939, доц. Харківського ун-ту (1939–1942), надзвичайний проф. в Українському Вільному Ун-ті (1946–49, Мюнхен), присудження звання доктора слов'янської філології – 1949. Лектор рос. та укр. мов у Люндському (1950–1952) та в Гарвардському (1952–1954) ун-тах, доцент (1954–1958), проф. слов'янської філології в Колумбійському ун-ті (1958–1977, Нью-Йорк). Автор фундаментальних праць у різних ділянках слов'янського (насамперед українського) мовознавства та укр. літературознавства.
59. **Шевечкова Моніка**, магістр, доктор філософії, ст. асистент, Цент мовної освіти ун-ту імені Масарика в м. Брно (ЧР)
Коло наукових інтересів: дитячий фольклор, перекладознавство, фразеологія, етнолінгвістика
E-mail: Monika.Seveckova@econ.muni.cz, тел.: +420549497368
60. **Шистеров Ігор**, магістр, аспірант Інституту славістики філософського факультету ун-ту імені Масарика в м. Брно (ЧР)
Коло наукових інтересів: історичне та загальне мовознавство, фонетика укр. мови, чесько-укр. мовні контакти, морфологія
E-mail: igorsysterov@gmail.com, тел.: +420776343168
61. **Щербій Наталія**, магістр, аспірантка Прикарпатського національного ун-ту імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)
Коло наукових інтересів: семантичний синтаксис, лінгвокультурологія, соціолінгвістика, порівняльна типологія слов'янських мов
E-mail: inst@pu.if.ua, тел.: +380342752351
62. **Якимович-Чапран Дарія**, канд. філол. наук, доц. каф-ри укр. прикладного мовознавства Львівського національного ун-ту імені Івана Франка (Львів)
Коло наукових інтересів: історія укр. мови, термінознавство, етимологія, лінгвокультурологія, лінгвостилістика
E-mail: darusja.jak@gmail.com, тел.: +380975073794, +380638142037, +380322394355
63. **Яновська Оксана**, аспірантка каф-ри укр. мови філологічного факультету Харківського національного ун-ту імені В. Н. Каразіна (Харків)
Коло наукових інтересів: лінгвістика тексту, психолінгвістика, комунікативна лінгвістика
E-mail: xenay@yandex.ru, тел.: +380976783575